

Ольга Майструк

НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКІ ІДЕЇ В. Н. КАРАЗІНА ТА ЇХ ОЦІНКА З БОКУ РАДЯНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

Процес трансформації сучасної української освіти неможливий без урахування вітчизняного й зарубіжного педагогічного досвіду. Тому, актуальності набуває переосмислення й об'єктивне висвітлення надбань історико-педагогічної науки, сконцентрованої переважно у теоретичному доробку визначних культурно-освітніх діячів і педагогів минулого.

Чимало продуктивних ідей учених кінця XVIII – початку XIX століття не втратили своєї актуальності й у наш час, серед яких особливе місце посідає Василь Назарович Каразін – громадсько-просвітницький діяч, педагог, учений, винахідник (1773–1842), який зробив вагомий внесок у розвиток науки і просвітництва.

Мета статті полягає у висвітленні науково-просвітницьких ідей В. Н. Каразіна та їх оцінці з боку радянських дослідників.

Наукова і просвітницька діяльність В. Каразіна була сконцентрована у кінці XVIII – початку XIX століття, коли в економіці Росії і України відбувалося відходження від кріпосного права і набував розмаху розвиток капіталізму. У такий перехідний період народився, виховувався і працював В. Каразін.

В. Н. Каразін – просвітник першої половини XIX століття, ім'я якого пов'язане з відкриттям Харківського університету. Його просвітницька діяльність розпочалася у 1791 р. з перебування на військовій службі у Петербурзі, де він одночасно відвідував лекції Гірничого корпусу – найкращого учбового закладу в Росії, здобувши глибокі знання з математики, фізики, хімії, медицини.

Будучи головою Управління шкіл при новоствореному, за проектом В. Каразіна, Міністерстві народної освіти Росії, він зробив значний внесок у формування державної системи вищої та народної освіти для всіх верств населення.

Дбаючи про якісну середню та вищу освіту поміщицької молоді, В. Каразін не залишив без уваги поширення освіти серед простих верств населення. Тому, крім розширення мережі парафіяльних шкіл, він запропонував низку шкіл ремісничого, агрономічного, кравецько-шевського спрямування, які згодом стали прообразом реальних училищ.

Значним внеском В. Н. Каразіна на освітній ниві була розробка проекту «Накрес-

лення університетського статуту», який став основою для Московського, Віленського, Харківського, Казанського, а пізніше і Петербурзького університетів.

Завдяки зусиллям просвітника почав виходити спеціальний друкований орган Міністерства – «Щомісячник творів про успіхи народної освіти». Важливою тогочасною проблемою в галузі освіти він вважав створення таких універсальних періодичних видань, які б задовольняли інтереси суспільства й впливали б на свідомість людей, виховували у них моральність і духовність.

Хоча, з 1805 року В. Н. Каразін був відсторонений від громадської діяльності, до самої смерті залишався відданим своїм просвітницьким й науковим ідеям. Про наміри педагога свідчить, заснована ним на початку XIX століття початкова школа, яка впродовж тривалого часу була єдиною на всю Слобожанщину.

Постать В. Каразіна цікавила дослідників різних історичних періодів, починаючи з XIX ст. Але ми зупинимося на дослідженнях учених саме радянського періоду. Серед них можна відзначити науково-історичні праці Д. Бабкіна, В. Базанова, Л. Гуревича, І. Достяна, В. Козловського, А. Предтеченського, А. Слюсарського та ін. Також великий внесок у вивчення особистості В. Каразіна і його творчої спадщини було зроблено вченими Ю. Лавриненком, І. Лисяк-Рудницьким, С. Сірополком та ін., які працювали на ниві української справи за кордоном.

Радянський період характеризується ідеологічним домінуванням марксизму-ленінізму, тому головним завданням комуністичної культури та освіти було формування людини за принципом соціалістичного реалізму.

У радянські часи зацікавленість особистістю та працями В. Каразіна виникла у зв'язку із святкуванням 150-річчя Харківського університету. Вже з кінця 20-х років XX ст. історичні дослідження в країні було поставлено у жорсткі рамки класового підходу марксистсько-ленінської ідеології, тому вивчення спадщини В. Каразіна не проводилося і уважалось «неактуальним».

Ситуація змінилась у 1940-і роки. Це було пов'язано з початком вивчення його різнопланових дослідів у галузі природничих наук (хімії, фізики, метеорології, мінералогії). Унаслідок

цього з'явилося ряд публікацій, пов'язаних із науково-дослідною діяльністю В. Каразіна як ученого-винахідника, який випередив свій час. Це твердження ніяк не узгоджувалося в марксистській історичній науці з репутацією прибічника монархічної влади, кріпосного права, яка переслідувала його майже півстоліття. Але увага вчених сконцентрована була на тих аспектах його світогляду, біографії й просвітницької діяльності, які односторонньо висвітлювали особистість В. Каразіна.

В одному із перших досліджень життя та діяльності В. Каразіна мали місце публікації А. Слюсарського [8]. Зокрема висвітлювався його світогляд із позиції критики самодержавного устрою і звеличування Василя Назаровича як невтомого борця за благодіяння народу, за заслуги В. Каразіна у галузі науки і просвітництва, за його роль у заснуванні Харківського університету, його талановите винахідництво. Автор називає його «видатним суспільним діячем», «вченим енциклопедичних знань», «видатним винахідником», «прихильником просвітництва свого народу», «українським Ломоносовим» [8, с. 3]. Основний акцент у дослідженні він зробив на описі життєвого шляху В. Каразіна, його просвітницької, громадської, державницької діяльності із позицій марксистсько-ленінської ідеології.

Об'єктом досліджень А. Слюсарського виступала освітянська діяльність В. Каразіна, зокрема заснування Харківського університету. Автор встановив послідовний опис перешкод, що чинила влада В. Н. Каразіну в його нелегкій справі. На підтвердження цього він писав: «Влада, змушена дати згоду на відкриття університетів у різних містах, у тому числі і в Харкові, разом з тим, не могла витримати в своїх органах самовідданого борця на ниві просвітництва, талановитого представника передової дворянської громадськості В. Н. Каразіна» [8, с. 28].

Дослідник значну увагу приділив і суспільно-політичним поглядам В. Каразіна. Дати оцінку, з наукових позицій, він не мав змоги, адже керувався марксистсько-ленінськими ідеями відновлення принципів колективного керівництва, сталої єдності і згуртованості рядів партії, успішного будівництва комунізму тощо.

У 60–70-ті роки ХХ століття йому присвячено ряд статей, змістом яких була дослідницько-винахідницька діяльність. Науково-просвітницька діяльність В. Каразіна у статтях не простежувалася.

Оскільки В. Каразін був представлений як учений-винахідник, то мова йшла дуже стисло про його внесок у розвиток народної освіти тогочасної Росії.

У 70-х роках з'являється монографія Д. Бабкіна [1], в якій автор торкнувся проблема-

тики відносин О. М. Радищева і В. Н. Каразіна. На його думку, близькість двох громадських діячів мала великий вплив на політичні погляди В. Каразіна на початку ХІХ ст. Так, Василь Назарович вбачав у майбутній Росії – монархії, яка була обмежена законами, де на першому місці був народ, на другому – Сенат, потім Милостивий государ і міністри [1, с. 257].

Д. С. Бабкін, на відміну від існуючої тоді тенденції «прикрашання» В. Каразіна, не вдавався до надмірної ідеологізації. Він висвітлював ідеї О. Радищева і В. Каразіна без упередженості й політичної заангажованості. Автор зазначав, що «...радянський народ вчиться глибше пізнавати життя, бачити зв'язок між людським світом минулого і майбуття» [1, с. 297].

Дослідження Д. Бабкіна стали вагомим підґрунтям для визначення суспільно-політичних і державницьких ідей В. Каразіна, хоча його діяльність представлена досить узагальнено.

Аналіз економічних поглядів В. Каразіна висвітлювався у дослідженнях В. Козловського [3]. Автор звернув увагу на соціально-економічні і політичні умови Росії й України, у яких формувалася світогляд В. Каразіна. Також, він проаналізував погляди вченого відносно питань самодержавства, кріпацтва та його філософських переконань.

На думку В. Козловського, у постаті В. Каразіна Україна мала видатного просвітника початку ХІХ ст., який продовжував традиції видатних російських і українських просвітників ХVІІІ ст. – С. Є. Десницького, М. В. Ломоносова, братів Козельських, Н. І. Новікова, А. Я. Поленова, Г. С. Сковороди, І. А. Третякова, Д. І. Фонвізіна та ін.

Як уважав учений, суспільно-економічна система В. Каразіна не лише захищала селянина від поміщицької сваволі, а й надавала йому широку господарську ініціативу і самостійність. Як наслідок, В. Козловський прагнув штучно пристосувати позицію В. Н. Каразіна з селянського питання до власного концептуального бачення його особистості, яке зводилося до спрощеної марксистсько-ленінської системи.

Автор досліджував економічні погляди В. Каразіна і намагався дати їм оцінку з боку марксистсько-ленінської концепції. Учений розкрив класову сутність економічних поглядів В. Каразіна в певних соціально-економічних умовах. Так, дослідження спадщини просвітника базувалося на ленінських поглядах стосовно історичних діячів минулого.

Він дійшов висновку, що погляди В. Каразіна з окремих економічних питань були не тільки прогресивними, але й оригінальними для свого часу. Його ідеї були направлені на за-

безпечення економічної незалежності Росії та мали глибокий патріотичний характер [3, с. 22–23].

Проблематика суспільно-політичних поглядів В. Каразіна розглядалась у дослідженнях І. С. Достян [2]. Свої погляди автор акцентує на особливостях процесу формування, у російській суспільній думці, уявлень про спорідненість слов'янських народів. На її думку, суспільно-політичні погляди В. Каразіна відрізнялися своєрідністю і поступово змінювалися з ліберальних до консервативних. І. С. Достян торкається також питання просвітницьких поглядів В. Каразіна, що простежуються у роботі дуже узагальнено, без урахування творчої спадщини просвітника.

З цих же позицій дав характеристику суспільно-політичному світогляду В. Каразіна і А. В. Предтеченський [7]. Вчений вважав ці погляди нестійкими і сповненими протиріч. Дослідник піддав аналізу погляди В. Каразіна, з позицій ленінського гуманізму і не вбачав його серйозним і фундаментальним автором суспільних і просвітницьких проєктів.

Таким чином, радянські вчені, віддаючи належне В. Каразіну як засновнику Харківського університету та популяризатору науково-технічних знань, не вважали його автором провідних проєктів і реформ, які б позитивно впливали на розвиток Російської імперії.

За радянських часів не меншу роль відіграли учені-імігранти, які з-за кордону переймалися долею українських і російських просвітників. Одним з представників української діаспори виступав Ю. Лавриненко [4], праця якого була присвячена 200-літтю від дня народження Василя Назаровича. Автор називає його національно свідомим українським патріотом. Оскільки В. Каразін доклав чимало зусиль для процвітання свого краю та розвитку освіти серед простих людей, він об'єктивно узгоджував свої дії і вчинки із загальноімперськими інтересами і законами. Тому, можна стверджувати, що його думка була хибною, оскільки припущення Ю. Лавриненка не базувалися на констатації фактів, пов'язаних із життям і діяльністю В. Каразіна.

На думку іншого представника української діаспори, І. Лисяк-Рудницького, роль В. Каразіна, як основоположника Харківського університету, була ключова у початковій, зародковій стадії становлення новітньої української нації [5, с. 208]. Дослідник вважав, що він керувався не загальноукраїнськими інтересами, а виключно інтересами своєї рідної Слобожанщини. Автор відводить йому роль «предтечи», «піонера» раціонального просвітництва, державного патріота Росії й регіонального патріота Слобідської України. Погляди І. Лисяк-Рудницького на В. Каразіна не були сприйняті українськими ученими 90-х років, оскільки в той час формував-

ся образ В. Каразіна, специфічний для радянської літератури 60–70-х років ХХ ст.

Аналіз праць істориків української діаспори засвідчив актуальність і значущість творчої спадщини В. Н. Каразіна.

Отже, непересічна особистість Василя Назаровича і його багатогранна діяльність неодноразово привертала увагу дослідників, і, навіть, ставали предметом окремих робіт. Аналіз цих праць засвідчує сформованість не зовсім повних і глибоких уявлень про нього як просвітника початку ХІХ століття. Це призвело до часткового вивчення різних аспектів його світогляду, просвітницької та управлінської діяльності, унаслідок чого низка питань залишилася без уваги дослідників періоду радянської влади.

Фігурували в окремих працях, цілком не виправдано, упущені важливі аспекти біографії Каразіна, які мають неабияке значення для характеристики його просвітницьких й суспільних поглядів. Зокрема, участь у підготовці й проведенні реформи освіти у Росії на початку ХІХ століття, його внесок у заснування Товариства добрих поміщиків та Філотехнічного Товариства, організаційно-педагогічна й благодійна діяльність, які забирали багато часу і коштів. Досить згадати і той незаперечний факт, що за радянських часів його ім'я у педагогічній енциклопедії зовсім не згадується [6].

Аналіз досліджень радянських вчених [1; 2; 3; 7; 8] дав можливість зробити висновок, що «неактуальність» і недоліки при вивченні спадщини В. Каразіна залежали, передусім, від того, що його ідеї та переконання було поставлено у жорсткі рамки класового підходу марксистсько-ленінської ідеології.

Невід'ємною частиною творчої спадщини В. Н. Каразіна є його твори, статті, листи, що стосуються Філотехнічного Товариства, політичних, історичних економічних, природознавчих наук, домоведення, просвітництва, тощо.

Так, твір «Речь о пользе просвещения в домоводстве» присвячений істинному просвітництву, яке не повинно бути причетним до заздрості народної. Воно велить шанувати всіх співгромадян, які його шукають у великому царстві світла, що є вічне царство миру й злагоди. Автор стверджує, що просвітництво, яке поєднане із працьовитістю, народжує надлишок, так надлишок буває провиню розкоші, а розкіш у свою чергу руйнує добробут й просвітництво [9, с. 226–227].

Повчальною є «Речь об истинной и ложной любви к Отечеству», в якій В. Н. Каразін висловлюється так: «Якщо не любити всім серцем своєї Батьківщини, то не можна любити людей інших країн і людей взагалі. Духовними цінностями, які визначають істинну любов В. Каразін

вважав такі, як чисте серце християнина, любов до родини, до його домочадців, любов до місця його народження й проживання, любов і повага до всіх людей більш-менш від нього залежних, до рідного краю, а також любов до всього роду людського [9, с. 365]. Так, просвітник розглядає патріотизм як основу блага Батьківщини.

В «Предначертанні о Харьковском университете» В. Каразін відзначає, що університет буде належати до числа вищих училищ імперії, буде готувати юнаків до громадських і державних посад. Викладатимуться науки, які будуть відкривати шлях гідним заняттям з різних галузей й готуватимуть розум студентів до подальших знань. До наук просвітник відносив вивчення мов, природознавства, математики, фізики, історії, географії, тощо [9, с. 523].

У статті «О воспитании женского пола из низших состояниях» він робить акцент на необхідності жіночого виховання. В. Н. Каразін вважає, що серед розкоші просвітництва не вистачає закладу, який би готував народних учителів. Він говорить про необхідність навчання дівчат ремеслам, бо саме збільшення кількості старанних і розумних робітниць, майстринь усякого роду, економок, служниць складає велику користь державі [9, с. 598].

На нашу думку, просвітницькі ідеї В. Н. Каразіна залишаються актуальними й цікавими, про що свідчать дослідження сучасних учених Н. Березюк, А. Болебруха, Ю. Грачової, В. Кравченка, Н. Ніколаєнко, А. Хрідочкіна та ін.

Подальшим дослідженням може стати місія просвітника та педагога Василя Назаровича Каразіна, що буде предметом уважного наукового розгляду, як позитивний досвід для наслідування в історико-педагогічній науці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабкин Д. С. А. Н. Радищев: Лит.-обществ. Деятельность / Д. С. Бабкин. – М.; Л. : Наука, 1966. – 362 с.
2. Достян И. С. Русская общественная мысль и балканские народы от Радищева до декабристов / И. С. Достян. – М. : Наука, 1980. – 328 с.
3. Козловский В. И. Экономические взгляды В. Н. Каразина : автореф. дис. ... канд. экон. наук / АН УССР. – К., 1964. – 23 с.
4. Лавриненко Ю. Василь Каразін. Архітектор Відродження : матеріали і думки до 200-ліття зі дня народження, 1773–1973. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – 191 с.
5. Лисяк-Рудницький І. Каразін і початки українського національного відродження // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 203–220.
6. Педагогическая энциклопедия : в 4-х т. / глав. ред. : И. А. Каиров и др. – М. : Советская энциклопедия, 1965. – Т. 2.
7. Предтеченский А. В. Очерки общественно-политической истории России в первой четверти XIX в. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1957. – 456 с.
8. Слюсарский А. Г. Василий Назарович Каразин / под ред. Д. Ф. Острянина. – Х. : Кн. изд-во, 1952. – 68 с.
9. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. – Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 1910. – 926 с.